

MODERN ÖZBEK EDEBİYATININ ANA KAYNAKLARI

The Main Sources Of Modern Uzbek Literature

Doç. Dr. Emek ÜŞENMEZ

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Dil Merkezi, İstanbul, Türkiye

ORCID ID: 0000-0003-4729-4491

ÖZET

Dil ve edebiyat eserlerini incelerken onların beslendiği kaynakları tespit etmek edebî tasnif çalışmaları bakımından son derece önemlidir. Modern Özbek Edebiyatını ele alan çalışmalarda onun ilham aldığı ana kaynaklara belirli bir tasnif ve tavsif olarak yer veren pek az çalışma mevcuttur. XIX. yüzyılın ikinci yarısını başlangıç olarak kabul edebileceğimiz Modern Özbek Edebiyatının ana kaynaklarını ele alırken bu edebiyata ve kaynaklarına tüm cihetlerden bakmak gerekir. Bu çalışmada, Modern Özbek Edebiyatına genel bakışın bir yansıması olarak onun ana kaynakları, çeşitli temel başlıklar altında toplanmış ve öne çıkan eserler bazında irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler : Modern Özbek Edebiyatı, Özbek Edebiyatının Ana Kaynakları, Özbekistan

ABSTRACT

It is extremely important in terms of literary classification studies to figure out the sources that they are fed while examining language and literary works. There are very few studies that give a specific classification and description of the main sources of inspiration in the studies dealing with Modern Uzbek Literature. When considering the main sources of Modern Uzbek Literature, which we can accept as the beginning of the second half of the 19th century, it is necessary to look at this literature with all its aspects. In this study, as a reflection of the general view of Modern Uzbek Literature, its main sources were gathered under various main titles and examined on the basis of prominent works.

Key Words: Modern Uzbek Literature, The Sources of Uzbek Literature, Uzbekistan

1. GİRİŞ

İslam dini, genel anlamda Türk edebiyatı üzerindeki tesirini Karahanlıların İslam'a geçiş yaptığı dönemde hissettirmeye başlamıştır. Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakâyık vb eserlerde bu açıkça görülmektedir. Devam eden süreçte Harezmi-Kıpçak ve Çağatay edebiyatında da dinî ve tasavvufî öğeler baskın biçimde kendini göstermektedir. Modern Özbek edebiyatı, büyük ölçüde Kuran ve hadis kaynağından beslenen Mümtaz (klasik) Özbek edebiyatının devamı olduğu için aynı durumu kısmen de olsa devam ettirmiştir. Geleneği ve alışkanlığı terk etmek kolay değildir Gelenekselleşmiş, klasik haline gelen edebî üslup XX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus işgali sonrası, siyasî dönemle birlikte edebî sahada da bir değişim ve dönüşüm söz konusu olmaya başlamıştır. Bu tam anlamı ile bir zihniyet dönüşümü olmasa bile enstrümantal anlamda bir değişim ve farklı edebî türlere yönelişe zemin hazırlamıştır. Medreselerin çağdaş okullara ayak uyduramadığı veya rekabetçi eğitim sisteminde geri kaldığı gibi düşünceler, doğru veya yanlış, Özbek aydınları ve halk arasında genel kabul görmüştür. Kırım Bahçesaray'da neşredilen Tercüman gazetesi ve bu gazetenin kurucusu İsmail Gaspıralı'nın özellikle eğitim alanındaki fikir düşünceleri Özbek münevverleri derinde etkilemiştir. Onun Semerkant ve Buhara'ya yaptığı seferler ve Tercüman gazetesi Özbek aydınlarına ve dolaylı olarak da XIX. yüzyıl sonrası Özbek edebiyatına tesir etmiştir.

Yüzyılın sonundaki siyasal ve sosyal değişimlerle birlikte değişen ve yeni bir gelişim sahasına giren Modern Özbek edebiyatı özellikle Rus işgaline karşı millî ve dinî unsurları daha çok öne çıkarmıştır. Destanlar, tarihî şahıslar, hükümdarlar, vatan için mücadele edenler, şehitler bu dönem edebiyatını besleyen ana kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vatan teması etrafında teşekkül eden bu edebiyatı besleyen diğer bir unsur ise eğitim ve yenilik faaliyetleri olmuştur. Bu kapsamda çeşitli dergi ve gazeteler, eğitim ve fikir yönü ile öne çıkan aydınlar Özbek edebiyatına doğrudan tesir etmiştir.

Vatan-kahramanlık-şehitlik ve bunu İslam ile bütünleştiren diğer dinî duygu ve hislerin karşısında duran bir Sovyet baskısı ve propaganda da doğrudan ve dolaylı olarak Özbek edebiyatına tesir etmiştir. Özellikle işgalin hüküm sürdüğü dönemde yazılan ana eserlerde propaganda izleri görmek mümkündür. İslam-molla-tekke-medrese gibi unsurlar bilinçli olarak karalanmış ve bunların aksi kavramlar halka yazarlar ve edebî eserler üzerinden benimsetilmeye çalışılmıştır. Bazı edipler bağımsızlık sonrasında eserlerini yeniden gözden geçirmek sureti ile propaganda izlerini silmeye çalışmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) yıllarında kısmen hafifleyen Sovyet baskısı sırasında daha çok savaş, kahramanlık, vatan sevgisi, şehitlik temalarının öne çıktığı eserler Özbek edebiyatını kaynak olarak beslemiştir.

İkinci Dünya Savaşının etkisi uzun yıllar Özbek edebiyatı üzerinde hissedilmiştir. 1950-1991 yılları arasında yazılan eserlerde sipariş edebî eserler yani Sovyet propagandası yanında gurbet, hasret, özlem, sevgi, aşk, vatan, geçmişe özlem, tarih konuları Özbek edebiyatına kaynaklık etmiştir. Bunlar arasında saymadığımız inanç-din konulu eserler her zaman gizli veya dolaylı olarak ele alınmak zorunda kalmıştır. 1950-1991 arasında edebî ağırlığın tek bir merkez veya temada toplandığı edebî toplamlardan söz etmek zordur.

1991 bağımsızlık sonrası Özbek edebiyatı hızlı bir yükselişe geçmiştir. Hemen her alanda şiir, kıssa, roman, hikâye, tiyatro gibi türlerde edebî eserler okuyucu ile buluşmaya başlamıştır. Serbest ve hür bir ortamda kaleme alınan bu edebî eserler, 2005’li yıllardan sonra tema bakımından daha çok çeşitlenmeye başlamıştır. Psikolojik, ferdî konuları ele alan felsefî, edebiyat eserleri yükselişe geçerken inanç-din eksenli edebiyat serileri de açıktan ve yasaksız biçimde okurla buluşmuştur. Özellikle savaş ve işgal dönemini görmüş-yaşamış şâir ve yazarların eserleri ile o döneme şahit olmamış yeni nesil ediplerin eserlerinin harmanlandığı bir dönem olan müstakillik devri modern Özbek edebiyatında vatan, din, tarihî şahıslar değişmez ana tema ve besleyici kaynaklar olarak devam ederken kişinin iç dünyasını, ferdî duyusu ve hissiyatları, düşünceleri öne çıkaran aşk, felsefe, psikolojik, polisiye ve benzeri konuları ele alan eserler de varlık göstermektedir. Modern Özbek edebiyatının beslendiği başlıca kaynakları şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- ✓ Kur’an ve Hadis
- ✓ Destanlar-Rivayetler
- ✓ Tarihi Olaylar ve Kişiler
- ✓ Sovyet Baskısı ve Zulmü
- ✓ İkinci Dünya Savaşı-Bağımsızlık-Vatan-Millî Birlik ve Beraberlik Duygusu
- ✓ İnsan-Tabiat-Aşk

2. KUR’AN VE HADİS

İslam dininin kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerim Allah Teâlâ tarafından son peygamber Hz. Muhammed (sav)’e gönderilmiştir. Türklerin İslam dinini kitleler halinde kabul etmesinden sonra İslamiyet ve onun mukaddes kitabı Kuran Türk diline tercüme edilmiştir. X. Asır sonlarında başlayan bu gelişme sonrasında Türk dil ve edebiyatında Kuran ve Hz. Peygamber önemli bir yer edinmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan coğrafyasında Sovyet baskı ve zulümlerine karşı kuvvetli bir direniş başlamıştır. Bu direniş ve mücadele fikir ve eğitim mücadelesi veya o dönemin genel durumunu ve mücadelesini ifade eden Cedid Hareketi idi. Baskıcı, sömürgeci ve komünist düşünceleri savunan Sovyet rejimi Müslüman ve Türk Özbek halkının millî ve dinî inançlarını yok etmek, ortadan kaldırmak için elinden gelen her şeyi uygulamıştır. Özellikle din alanında yapılan baskılar Müslüman ve inancında samimi Özbek halkını yıldırnamamıştır. Vatan, millet ve din savunması yapan aydın ve yazarlar acımasızca katledilmiştir. Sovyet baskısının dinî ve millî kimliği yok etme çalışmaları belli oranda tesir etse de bu etkinin uzun soluklu olmadığı ve aksine dinî inanç ve bağlılığın daha da arttığı söylenebilir.

Modern Özbek edebiyatının birinci devir temsilcilerinden Kâmil Harezmi (1825-1899) 18. yüzyıl Farsça edebiyat mahsullerinden Türkmen şâir Ferahî’nin Farsça *Mahbubu’l Kulub* ve Mirhond’un *Ravzatu’s-Safa*, isimli dinî tasavvufî içerikli eserlerini Özbek diline aktarmıştır. Benzer şekilde Kâmil Harzemi’nin Divan’ında da ayet ve hadis örneklerine rastlamak mümkündür. Modern Özbek edebiyatı büyük oranda Kuran ve Hz. Peygamber kaynağından beslenen Mümtaz (klasik) Özbek edebiyatının devamı olduğu için aynı durumu devam ettirmiştir. Gelenekselleşmiş, klasik haline gelen edebî üslup XX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. *Mukimî* (1850-1903), *Zevkî* (1853-1921), *Furkat*’tır (1859-1909), *Anbar Otin* (1870-1915) ve bilhassa *Abdulla Avlanî* (*Abdulla Avloniy*) (1878-1934) eserlerinde dinî duyusu ve düşünceler öne çıkmıştır. Özellikle

ahlaklı, dinini ve milletini bilen bir nesil yetiştirme fikrini taşıyan *Abdulla Avlanî (Abdulla Avloniy)* (1878-1934) bu konuda çok çaba harcamıştır. Rahmetulla Berekeyev, Abdullah Avlanî'nin İslam ve nebiler tarihine ait eserini yayına hazırlayarak neşretmiştir¹.

Çok yönlü edip Abdurauf Fitrat'ın *Kiyamet, Şeytanın Tanrıya İsyanı ve Mevlüd-i Şerif* (1916) gibi eserlerinin yanısıra Hoca Ahmed-i Yesevi, Süleyman Bakırganî gibi mutasavvıflar hakkındaki makaleleri (Mirvaliyev 1993:9-10) bu bakımdan kayda değerdir.

Muhtasar İslam Tarihi (1914) adlı eserinde Fitrat Hz. Peygamber hakkında şunları söyler:

Fitrat, *Muhtasar İslam Tarihi*'nde (1333/1914) Hz. Peygamber'i bütün güzelliklerin, erdemlerin ve iyiliklerin câmiî ve nâşiri olarak tanıtmakta, dönemini "Saadet Devri" olarak adlandırmaktadır. Eserin başında Hz. Peygamber'in mesajının değerini belirginleştirmek için, İslamın zuhuru sırasındaki Rum (Bizans), İran ve Arap Yarımadası'ndaki dinî, sosyal ve ekonomik yozlaşmalara değinmektedir. Bu çerçevede, Allah'ın niçin Araplardan ve niçin Hz. Muhammed'i peygamber seçtiğini şöyle belirtmektedir: (Erşahin 2008: 29)

"Peygamberini Rum ve İran memleketlerinin içinden tayin etmedi; çünkü onlar çok ahlaksız, endişesiz ve gayretsiz yaşıyorlardı. Hicaz Arapları da hiçbir zaman Rum ve İran padişahlarına tabi olmadıkları gibi o ülkelerin halkları ile iş birliği yapmadılar; onlardan daha iyi idiler. Bazı iyi adetleri; misafirperverlik, doğru sözlülük, gayret ve şiir zevk idi. Bu sebeple, Allah Taala, o büyük Peygamber'i Arap kavminden tayin kıldı ki, o yüce kişi bizim Peygamberimiz Hz. Muhammed (as)'dır" (Fitrat 1914: 6-7). Bu eserinde Hz. Peygamber'in sıfatları başlığı altında Onu şöyle tanımlamaktadır: (Erşahin 2008: 29)

"Hz. Peygamber (sas) en âli ahlak ve rahimli sıfatlara sahipti. Rahim ve şefkat, kerem ve sahavet, medet, akıl ve ilim hususlarında dünyada meşhurdurlar. Kızmazlar, din işlerinden başka meselelerde cüzi hataları affederlerdi. İnsaf dairesinden bir kadem dışarı çıkmazlardı.

Herkesin bilgisi ve imkanına göre iş buyururlardı. Hiçbir şeye tamah göstermezler, sadaka almazlardı. Kendi hatunları ve hizmetçilerine daima tevazu ve güler yüz ile muamele ederlerdi" (Fitrat 1914: 16).

Marifetçilik edebiyatı devresinde görülen dinî duyuş ve düşünceler Cedid ve Şûra (Sovyet) devri edebî eserlerinde çok belirgin değildir. Çünkü Sovyet baskı ve zulmünün giderek arttığı ve sertleştiği Cedid ve Şûra (Sovyet) döneminde bu tür girişimde bulunan yazar ve şâirler idamla cezalandırılmışlardır. Bağımsızlık devriyle birlikte baskıcı dönemin yasaklayıcı zihniyeti ortadan kalktığı için şâir ve yazarlar eskiye nazaran daha rahat kalem oynatma şansını yakalamışlardır. Bağımsızlık devri yazarlarından özellikle Tahir Melik'in eserlerinde Kuran ayetleri ve hadislerden sıkça alıntılar yapıldığı görülür.

Dinî ve ahlakî değerlere önem veren yazarın eserlerinde bu durum açıkça sezilir. Pek çok yazısını da Allah'ın birliği, kulların acizliği, şükürün ve yazma fırsatının ne kadar mühim olduğu mealinde ifadeler bulmak Özbek okuru için şaşılacak bir durum değildir. Eserlerine besmele ile başlayan yazar, bazen ayet, bazen hadis, bazen de din büyüklerinin eserlerinden alıntılar yapar.

Bismillohir Rohmanir Rohiyim.

«*Qachonki (bu) ish tugagach (ya'ni jannat ahli jannatga sazovor bo'lib, do'zaxiyar do'zaxga hukm qilingach), shayton dedi: «Albatta, Olloh sizlarga haq va'da qilgan edi. Men esa (yolg'on) va'dalar berib, sizlarni aldagan edim. (Lekin) men uchun sizlarning ustingizda hech qanday hukmronlik yo'q edi, illo men sizlarni (kufr yo'liga chaqirishim bilanoq) o'zingiz menga itoat etdingiz. Endi meni emas, o'zlarinigizni malomat qilingiz. Men sizlarga yordam bera olmayman, sizlar ham menga yordam berguvchi emassiz. Albatta, men sizlar ilgari (Ollohga) meni sherik qilganingizni inkor qilurman. Albatta, zolimlar (ya'ni kofirlar) uchun alamli azob bordir...».* (İbrahim Suresi/22, Shaytanat, I, Mukaddime kısmından)

Shayton g'olib, jon berarda shoshdim mano (Hoca Ahmed-i Yesevi hikmetlerinden/ Shaytanat, I, Mukaddime kısmından)

Yaratganga ming-ming shukrlar bo'lsinkim, Siz- azizlarga aytmoq uchun dilimga yana bir gap soldi. Ollohning o'zidan madad so'rab, qo'limga qalam oldim. Umid shulki, aytar so'zlarim sizlarni befarq qoldirmas...

Olloh subhanahu va taolo bandalariga «shayton yo'lidan yurmanglar», degan. Nadomatkim, haq yo'l turganida shayton yo'li bizga durustroq ko'rinib, shu tomon og'amiz. Oyoqlarimiz yaxshilik emas, zulm sari

¹ Abdulla Avloniy (2008). *Muxtasar Tarixi Anbiyo va Tarixi Islom*, (Raxmatulla Barakaev), Toshkent: Toshkent Islom Universiteti Nashriyoti.

yurishni ma'qul ko'radi. Peshonamiz devorga urilganda esa, «shayton yo'ldan ozdirdi», deb ko'ksimizni dog'laymiz. Shayton ham kishi bilmas ulug' qudrat egasi. U hasad, riyo, jaholat, razolat, xiyonat, g'azab, shahvat, safohat, xasosat, anoniyyat, namimat, kizb, zulm, tama saltanatlarining sultoni. Uning saltanati qurg'oqchilikni bilmaydi-u ekan urug'larga Siz bilan biz suv berib, o'zimiz anglamagan holda xolis xizmat qilib yuramiz. (Shaytanat, I, Mukaddime kismidan)

Abdulla Aripov'un 1996 yilinda yayimlanan *Haj Daftari* adli shiir kitabinda shairin dini konulara yoneldigi gorulur. Hadis-i sherifleri nazma aktaran shairin Ozbekistan bagimsizlik marshinda da bu ciheti sezilmektedir.

3. DESTANLAR-RIVAYETLER

Destanlar, halk hikayeleri, rivayetler ozellikle Islam oncesi Turk toplumunda yer edinmis sozlu edebiyat urunleri olarak karshimiza cikanlar. Modern Ozbek edebiyatının beslendiği kaynaklar arasında yer alan destan, rivayet ve Kadim Turkistan'da yasanimis hadiseler gunumuz Ozbek edebiyatında önemli oranda yer tutmaktadır.

Tomaris, Orta Asya Turk halkının *Iskitler* zamanında İran (Ehmaniler) shahi Kir (Kiravuş) tarafından 546 yilinda istila edilişine karshi Tomaris başkanlığındaki savunmasını konu alır. Tomaris onderliğinde toplanan Orta Asya halkı, İran shahi Kir'i öldürmüşlerdir (529). Tomaris'in kahramanlıklarının anlatıldığı rivayetin esasını Herodot'un "Tarih" kitabı oluşturur. Aysuluv destanında Tomaris rivayeti benzeri vakalar vardır.

Mirkerim Asım/*Mirkarim Osim* (1907-1984) *Tomaris* adlı hikayesini bu Shirak rivayetinden esinlenerek yazmıştır.

Selahaddin Siraciddinov'un *Tomaris* adlı piyesi bu halk kahramanının hayatı etrafında şekillenmektedir.

Ozbekistan Halk Şairi (1999) Hurşid Devran tarihî değerlere ayrı bir önem vermiş Timur, Ulugbek, Necmeddin-i Kübra (ks), Hive, Semerkant, Buhara gibi şeyler üzerinde eser, piyes, belgesel gibi çalışmalar yapmıştır.

Hurşid Devran/Xurshid (Khurshid) Davron (doğum: 1952) *To'marisning Ko'zlari*² adlı shiir kitabı Tomaris ve kadim Turkistan'dan izler taşımaktadır.

Sabir Abdullah/Sobir Abdulla (1905-1972), *Alpamiş/Alpomish* adlı draması da yine Turk dünyasının meşhur destanlarından Alpamiş etrafında şekillenmiştir.

Shirak Rivayeti Orta Asya Saka devletinin İran shahi Dara (522- 486) tarafından istilasına karshi mücadele veren Saka Turklerini konu alan rivayet Yunan tarihçi Polien'in (M.Ö II. asır) "Harbi Hileler" adlı eserinde yer alır.

Shirak vatan için can veren erlerin ilki olarak kabul edilir. 519'da Sakalar'a saldıran Dara'ya karshi emsalsiz savunma ve kahramanlık sergileyen Shirak'ın savaş hilesi ile Dara ordusunun çöllerde yok edilişi ve kendi ölümü rivayete konu edilir.

Shirak hakkında Modern Ozbek edebiyatında Mirkerim Asım/*Mirkarim Osim* (1907-1984)'ın *Shirak* hikayesi, Yevdat İlyasov'un *Halhal Ölüm* kıssası, Mirmuhsin'in *Shirak* destanı eserleri yer almaktadır.

Hurşid Devran'ın Shirak rivayeti ile ilgili 1983 yilinda kaleme aldığı shiiri Shirak'ın gunumuz Ozbek edebiyatı içinde ne kadar canlı ve güncel olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

Shiroq Haqida Rivoyat

Juda uzoq yurdik, - dedi Ranosbat
Naq olti kun betin yurgandan keyin.
Axir, qayga keldik, o'zing ber nisbat,
Bu sahro jumboqdir, yechmog'im qiyin.

Aytgin, qay taraf - sharq, qay taraf - shimol,
Qayda qoldi guvlab yugurgan Jayxun?
Bu yo'lda ko'rganim faqat qum, shamol,
Javob ber, suv qayda? Qachon tugar kun?

Ko'rsat, qani saklar?
Qayda ul diyor -

² Khurshid Davron (1984). *To'marisning Ko'zlari*, Toshkent: Yosh Gvardiya Nashriyoti, 112 sayfa.

Biz yoqqan gulxanda yonadigan yer?
Jangchilar ko'ziga boqqin - olov bor!
Uning yonmog'iga tezroq imkon ber!

Yetar, bas, quyoshning ortidan yelmoq,
Yurakda tashnalik, ko'ngilda armon.
Suv qayda? Qayerda jo'sh urar buloq?
To'xta, so'rog'imga javob ber, cho'pon!

Ranosbat ko'ziga tikildi Shiroq
Va so'zlar, so'zlari qilichday botar:
- Qay taraf yurmagin - o'liming kutar,
Qay taraf yurmagin - seni yer yutar.

Bu yerda, yurtningda kuch bergan quyosh
Seni o'ldiradi, qulaysan chanqoq.
Sen uchun suv yo'qdir, men uchun har tosh,
Har qum jilvasida jo'shadi buloq.

Mening ko'zlarimga boqqin - ummon bor,
Sen uning qa'rida bo'lajaksan g'arq.
Mana, men - saklarman. Mana, men - diyor,
Bu yerda men - shimol, men - janub, men - sharq.

Makedonya krali İskender de Türkistan bölgesine yaptığı seferlerden dolayı Özbekler ve Özbek edebiyatında sıkça anılan efsanevî kişilerden birisidir.

Şöhret Rızayev'in İskender (Ali Şir Nevâî'nin Sedd-i İskenderi ekseninde) adlı piyesi, Hurşid Devran'ın *İskender Maqduniy va Sak Cho'pani* adlı hikâyesi doğrudan Makedonya kralı İskender'i ele alan eserlerdir.

4. TARİHİ OLAYLAR VE KİŞİLER

Özbek edebiyatı içinde belki de en çok işlenen edebî konuların başında tarihî kişiler ve olaylar gelmektedir. Burada tarihi kişiler ve olaylar daha çok Timurlular ve sonrası dönemleri kapsamaktadır. Elbette bunun öncesinde kadim devirlere ait Tomaris, Şirak gibi tarihi kahramanların yanı sıra Harezmsahlar, Moğollar, Samaniler, Timurlular, Babürlüler, Hanlıklar dönemine ait pek çok tarihi kişi ve olaylar da Modern Özbek edebiyatına konu olmuştur.

Başlangıç yıllarında şiirler yazan Mirkerim daha sonra tarihî konulu eserler yazmaya yönelmiştir. Tarih ve kahramanlık konulu Otrar, Tomaris, Şirak, Timur Melik; tarihî olay ya da kişileri anlatan Mahlerayim ve Han Paşa, Elçiler, Kervan Kongırağı; biyografik tarihî konulu Zulmet İçre Nur (Alişir Nevâî), Cihan Üstünde Bulutlar (Birunî), İbni Sina Kıssası, Cebirin Doğuşu (El Harezmî), Singen Setar (Meşreb) eserlerinin yanı sıra yazar özellikle Alişir Nevâî hayatı ve eserleri hakkında çeşitli kıssa ve hikâyeleri (Astrabad/Astrobod, Alişir Nevâî ve Derviş Ali/Alisher Navoiy va Darvishali, Uluğ Beg ve Nevâî/Uluğ'bek va Navoiy, Nevâî'nin Duyguları/ Navoiyning xislatlari) ile Özbek dil ve edebiyatındaki haklı yerini almıştır.

Jaloliddin Manguberdi (1944) gibi tarihî dramaları halkın savaş karşısındaki azim ve cesaretinin artmasını sağlamıştır.

Uygun (1905-1990) Alişir Nevâî (1943), Ebu Reyhan Birunî (1978), Ebu Ali İbni Sina (1979), Zebunnisa Begim (1982) adlı tiyatro eserleri mezkûr tarihi isimleri hatırlatması ve Modern Özbek edebiyatında işlemesi bakımından son derece önemlidir.

Aybek bir roman yazarı olarak ciddi anlamda Özbek edebiyatını zenginleştirmiştir (Mirzaev-Shermuxeimedov, 1993:151-152). Onun ilk romanı olan *Qutlug` Qon* (1940) 1916'da Ruslar'ın Özbekistan'ı işgali, yerel yönetimin halk üzerindeki baskısını realistik bakış açısı ve edebî üslupla ele alır. Ali Şir Nevâî'nin hayatı ve o devirdeki siyasî olayları anlatan *Navoiy* (1944) adlı roman Aybek'in ikinci büyük romanıdır. *Oltin vodiyan shabadalar* (1949) romanı ise Özbek halkının II. Dünya savaşından sonra yeniden var olma mücadelesini anlatır. *Quyosh qoraymas* (1958), romanı da II. Dünya Savaşı galibiyetinin yansımalarını edebî üslupla irdeler. *Ulug` yo'l* (1963), romanında Aybek millî duyguların şekillenışı ve oluşumunu ele almaktadır. Bu yönüyle söz konusu roman *Qutlug` Qon* romanının devamı niteliğinde görülmektedir.

Maksud Şeyhzade'nin Taşkent şehrinin tarihi ve kültürel yönlerini anlatan *Toshkentnoma* adlı eseri Özbek insanının kalbinde şâire farklı bir yer ve ehemmiyet kazandırmıştır. Maksud Şeyhzade, *Mirzo Ulug'bek* adlı trajedi ile Özbek edebiyatında facia türünün klasik şeklini ortaya koymuştur. *Mirza Ulug' Beg Faciası* adlı beş perdelik drama türü tiyatro eserinde Ulug' Bey'in katledilişi dönemin diline yakın bir anlatımla yazıya alınmıştır. Celaleddin Mengüberdi adlı dramatik tiyatrodaki ise Harezmsah sultanlarından Celaleddin Mengüverdi'nin bağımsızlık ve vatan mücadelesi anlatılır.

Türab Töle'nin *Nadirebegim*, Selahaddin Siraceddinov'un *Tomaris*, Şükür Halmirzayev/Shukur Xolmirzayev (1940-2005)'in Kara Kemer, Şöhret Rızayev'in İskender (Nevâî'nin Sedd-i İskenderi temelinde) adlı piyesleri başyapıtlar olarak sayılabilir.

Âdil Yakubov'un Ulug' Bey'in saltanat yıllarının son zamanlarını ve oğlu Abullatif ile arasındaki zıtlıkları Ulug' Bey'in talebeleri Bursalı Kadızade Rumî ve Ali Kuşçu'nun maharetini ibretli bir şekilde anlattığı *Ulug' Bey Hazinesi/Ulug'bek Xazinesi*³ (1974), Birunî ve İbn-i Sinâ gibi iki büyük ismin dünya medeniyetinin yükselişine verdiği katkıyı ve önemi anlatan *Köhne Dünya/Ko'hna Dunyo*.

Pirimkul Kadirov'un *Üç Köken* (1950 yıllarının tarihi hadiselerini anlatır), *Kara Gözler* (köyde yetişen insanların siyasi ve millî görüşleri ele alınır), *Yulduzlı Tünler* (Babür Şah'ın hayatını anlatır) romanları da bağımsızlık dönemi nesir alanının önemli eserlerindedir. *Avlodlar Dovoni* ve *Yulduzli Tunlar Aybek*'ten sonra Özbek tarihî roman yazıcılığının mühim eserleri arasında gösterilmektedir. Nitekim *Yulduzli Tunlar* romanı Hamza adlı devlet mükafatına layık görülmüştür.

Abdulla Aripov, destan türünde de önemli çalışmalara imza atmıştır. *Ranjkom*, *Jannatga Yo'l*, *Hakim va Ajal* destanları yanısıra Emir Timur için yazılan *Sohibqiron* destanı Özbek okurları tarafından beğeni toplamıştır.

Tarihi roman yazıcılığında önemli bir isim olan Muhammed Ali *Ulug' Saltanat* adlı roman serisinin ilkini 2003 yılında yayımlamıştır⁴.

Özbekistan Halk Şâiri (1999) Hurşid Devran tarihî değerlere ayrı bir önem vermiş Timur, Ulug'bek, Necmeddin-i Kübra (ks), Hive, Semerkant, Buhara gibi şeyler üzerinde eser, piyes, belgesel gibi çalışmalar yapmıştır. *Samarqand Xayoli*⁵ (1991), *Sohibqiron Nabirasi*⁶ (1995), *Shahidlar Shohi (Shayx Kubro Tushlari)*⁷ (1998), *Bibixonim Qissasi*⁸ (2006) gibi kissa-hikâye tarzı nesir örneklerinin de sahibidir.

Hayreddin Sultanov/Xayriddin Sultonov (doğum: 1956) 18 Ocak 1956'da Taşkent'e bağlı Kibray kasabasında dünyaya gelen yazar, Modern Özbek edebiyatında bilhassa tarihî kissa ve romanları ile şöhret bulmuştur. *Boburning Tushlari*⁹, *Boburiynoma*¹⁰.

5. SOVYET BASKI VE ZULMÜ

1917 Ekim Devriminden sonra Sovyet Rusya kurulmuş ve Türkistan sömürge politikası daha şiddetli biçimde devam etmiştir.

1924 yılında kurulan Sovyet Toprak Komitesi Türkistan topraklarını, masa başında, etnik bölücülüğe destek çıkar mahiyette parçalamıştır. 1860'larda başlayan Rus işgalini 1924 yılında Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kuruluşu ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine ilhakı izler. 1917 Bolşevik (Ekim) Devrimi sonrası yaşanan ikinci büyük değişimdir bu. Bolşevik Devrimi sonrasında Komünist Partinin ilk genel sekreteri olan Lenin (iktidarı: 1917-1924) zulüm politikaları Stalin devrinde zirveye ulaşacaktır. Özbek halkı topraklarının işgal edilmesi ve esarete karşı mücadele ederken resmen Sovyetlere bağlanmayı sinesine çekememiştir. Özbek halkının bu tepkisinden rahatsız olan Stalin (iktidarı:1922-1953) elinden gelen bütün acımasızlık ve gaddarlık politikalarını Özbek halkı üzerinde uygulamaya başlamıştır. Vatan ve din unsurunu öne çıkaran Özbek şâir ve yazarları sarrafın altın tarttığı gibi hassas biçimde tespit ettiren Stalin yönetimi bu kişilerin idamını gerçekleştirmiştir. 1930'lu yılların sonu bilhassa 1938 yılı Özbek aydınlarının peş peşe katledildiği zaman dilimidir. Stalin'in katliamları sadece Türklerle sınırlı kalmamıştır. Kendi partisinden olan ve önemli görevler üstlenmiş Aleksey Rikov'u dahi hain ilan ettirmiş ve 1938 yılında idam ettirmiştir. Bu

³ Âdil Yakubov'a şöhret getiren romandır.

⁴ Muhammad Ali (2003). *Ulug' Saltanat*, Toshkent: Sharq Nashriyoti.

⁵ Khurshid Davron (1991). *Samarqand Xayoli*, Toshkent: Kamalak Nashriyoti.

⁶ Khurshid Davron (1995). *Sohibqiron Nabirasi*, Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.

⁷ Khurshid Davron (1998). *Shahidlar Shohi (Shayx Kubro Tushlari)*, Toshkent: Qatortol-Kamolot Nashriyoti. Khurshid Davron (2008). *Shahidlar Shohi (Shayx Kubro Tushlari)*, Toshkent: Fan Nashriyoti.

⁸ Khurshid Davron (2006). *Bibixonim Qissasi*, Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.

⁹ Xayriddin Sultonov (1993). *Boburning Tushlari*, Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.

¹⁰ Xayriddin Sultonov (1997). *Boburiynoma-Ma'rifiy Roman*, Toshkent: Sharq Nashriyoti.

idamın haksızlığı 1988'de güya anlaşılmiş ve maktulün itibarı iade edilmiştir. Aslında 1930'lu yıllar Bolşevikler arasında bazı anlaşmazlıkların yaşandığı dönemdir. Stalin kendisine muhalif olan dava arkadaşlarını acımasızca katlettirmiştir. Özellikle 1936-1938 yılları arasında Moskova'da gerçekleşen mahkeme duruşmalarında Bolşeviklerin önde gelenleri akıl almaz suçlama ve iftiraları kendi ağızlarıyla söylemeye, suçlarını itiraf etmeye zorlanmışlardır. Bu kişiler hain ve ajan olarak yaftalanmış ve Stalin emri ile idam edilmişlerdir. Bu olaylar dünya tarihine Stalin'in tasfiye girişimi olarak geçmiş ve "Büyük Temizlik" terörü olarak hafızalara kazınmıştır.

Kendi parti arkadaşlarını asılsız ve saçma sapan iftiralarla meşru suçlu sayarak idam ettiren Stalin'in Özbek aydınlarına karşı tutumu da şaşılacak bir durum değildir. Dünyanın en kanlı diktatörlerinden birisi olan bu zalim kişi yani Stalin 1930'lu yıllarda başlattığı "Büyük Temizlik" terörü ile karalama kampanyasını ve yasakçı zihniyeti devreye sokmuştur. Taktik hep aynıydı. Akıl almaz suçlamalar, hesapsız iftiralar, toplum nazarında hedef kişiyi düşman ilan etme, gece baskınları ile sorgusuz sualsiz tutuklamalar, zindanlarda "suçunu kabul et" baskısı, düzmece mahkemeler ve ardından gelen idamlar...

Hokand Hanlığı hükümdarlarından şâir ve edip Emir Ömer Han'ın "Mecmuatü's-Şuarâ" adlı şâirler tezkiresi rejim tarafından sakıncalı bulunarak basımı ve okunması yasaklanmıştır.

Mahmudhoca Behbudî, Stalin öncesi Sovyet idaresinin kıskırtmaları sonucu katledilen ilk Özbek aydınları arasında yer alır. O, Lenin döneminde, (1919) Özbekistan'ın Karşı vilayetinde yakalanmış ve Buhara emiri yönetimi tarafından vahşice katledilmiştir (Matjon-Sariyev, 2009:149).

Modern okulların açılması ve var olan eski tür eğitim kurumlarının yeniden tanzim edilmesini savunan bir hareket olan Ceditizm, zamanla siyasî bir harekete evrilmiştir. Usûl-i Cedit yani yeni sistem okullarda eğitim gören Türkistanlı gençler ileride Türkistan millî mücadelesinde önemli işler yapacaklardır. Ceditçiler, Türkistan'ın bağımsızlığı için 1917 Bolşevik İhtilalini bir fırsat olarak görmüşlerdir. Hatta bir kısım Cedit yanlısı ihtilal sırasında Bolşevikler safında yer almıştı. Fakat durum sanılanın aksine olmuştur. İktidarı ele geçiren Bolşevikler, Türkistan'daki millî kadroların tasfiyesine girişmiş ve binlerce Ceditçi Türk aydını rejim tarafından katletmişlerdir. Öldürülenler arasında Sultan Galiev, Ekmel İkrâm, Münevverkâri, Bekir Çobanzade Abdulhamit Süleymanoğlu Çolpan, Abdurauf Fitrat, Abdullah Kâdirî, Batu, Osman Nasır, Aydın, Halid Said Hocayev gibi pek çok Özbek edip yer almaktadır.

6. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI- BAĞIMSIZLIK-VATAN-MİLLÎ BİRLİK VE BERABERLİK DUYGUSU

İkinci Dünya Savaşı dünyanın en kanlı, en acımasız savaşı olarak harp tarihine geçmiştir. 20. yüzyılın en kapsamlı ve şiddetli harbi olan bu savaş 1939-1945 yılları arasında, fasılalarla yaklaşık 6 yıl sürmüştür. Savaşa nerdeyse tüm dünya devletleri katılmıştır. Sovyetler Birliği, Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, ittifak güçleri adı altında savaşa katılırken Almanya, İtalya, Japonya ise mihver devletler olarak savaşta varlık göstermişlerdir. Nükleer silahların da caydırıcı güç unsuru olarak kullanıldığı bu savaşa 100 milyondan fazla askerinin iştirak ettiği belirtilmektedir. Müttefikler ve mihver devletler neredeyse tüm ekonomik güçlerini, birikimlerini, insan emeğini bu savaşta kullanmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı, 1 Eylül 1939'da Hitler öncülüğündeki Almanya'nın Polonya'yı işgali ile başlar. 8 Mayıs 1945'te Stalin liderliğindeki Sovyetler Birliğinin, Almanya'nın başkenti Berlin'i işgal etmesi ile Avrupa sathında İkinci Dünya Savaşı sona erer. Bunu müteakiben Amerika Birleşik Devletleri'nin nükleer silah kullanarak Japonya'ya diz çöktürmesi ile 15 Ağustos 1945'te dünya genelinde savaş sona erer.

İkinci Dünya Savaşında dünya genelinde 70 milyondan fazla (asker ve sivil halk) insan yaşamını yitirmiştir. Bu ölümler sadece cephede savaşan, çarpışan askerî güçlerle sınırlı kalmamış çok sayıda sivil halk da katledilmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), kısa adıyla Sovyetler Birliği (1922-1991), Bolşevik hareketinin bir sonucu olan 1917 Ekim Devrimi sonrasında Rus İmparatorluğunun yıkılması sonucu Vladimir Lenin (1870-1924) tarafından 1922'de kurulmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1986'da iktidar koltuğuna oturan Mihail Gorbaçov döneminde, 1991 senesinde dağılmıştır. 69 yıllık Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması ile 15 bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Türkmenistan gibi ülkeler bağımsızlığını elde ederken Tataristan, Saha Cumhuriyeti (Yakutistan), Çuvaşistan, Başkurdistan gibi Türk ülkeleri hala Rusya Federasyonu'na bağlıdır.

II. Dünya Savaşı, Nazi Almanya'ya karşı Sovyetler Birliğinin zaferi ile sonuçlansa da yaklaşık 20 milyon km²'lik Sovyetler Birliği topraklarında acı, gözyaşı ve hüznü kalmıştır. Bilindiği üzere II. Dünya Savaşı sadece Özbekistan'da değil Sovyetler Birliğine bağlı bütün Türk ülkelerinde (Kırım, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Tataristan, Kırgızistan, Çuvaşistan, Başkurdistan, Yakutistan-Saha vb) çok sayıda can kaybı ile sonuçlanmış bu ise toplum vicdanında derin yaralar açmıştır.

19. yüzyılın sonlarına doğru, Türkistan'ın Çarlık Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra başlayan savaşlar yoksulluk ve ölümden başka bir şey getirmemiştir. Birinci Dünya Savaşı, 1917 Ekim (Bolşevik) Devrimi, Josef Stalin (1878-1953) zulmü altında hayatını kaybedenler, Sibiryaya sürgüne gönderilen Türkistan aydınları, katledilen, mezarı belli olmayan şair ve yazarlar, gece yarısı ansızın evinden götürülüp kurşunlanan Özbekler, Kırgızlar, Tatarlar, Kazaklar, Karakalpaklar ve bütün bu olumsuzluklar yetmezmiş gibi devamından gelen İkinci Dünya Savaşı, genelde Türkistan özelde ise Özbek halkının adeta belini bükmüştür. Hitler öncülüğündeki Nazi Almanya'nın 1941 yılında Stalin liderliğindeki komünist Sovyetler Birliği topraklarına askerî harekâtı karşısında şaşkına dönen Stalin yönetimi, 1938'li yıllarda halk düşmanı ilan ederek katlettiği, kurşunlattığı Türkistan halkını, bu sefer de cepheye Nazi askerlerinin karşısına sürmüştür. Stalin yönetimi için bu tezat durumu ortadan kaldırmak çok basitti. Propaganda o dönem Nazi lider Hitler tarafından ne kadar kullanılmışsa, komünist Stalin tarafından da o kadar kullanılmıştır. Almanya'nın Stalingrad ve Moskova'ya saldırması sonucu 1941 yılında Sovyetler Birliği, hâkimiyeti altındaki halklardan (Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Azerbaycanlı, Tuva, Hakas, Çuvaş, Ukraynalı, Tacik, Kırım Tatar, Kazan Tatar, Saha Cumhuriyeti vb) topladığı askerlerle Almanya'ya karşı savunmaya geçmiştir. Almanya'nın Stalingrad ve Moskova'ya saldırması sonucu 1941 yılında Sovyetler Birliği, hâkimiyeti altındaki halklardan (Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Azerbaycanlı, Tuva, Hakas, Çuvaş, Ukraynalı, Tacik, Kırım Tatar, Kazan Tatar, Saha Cumhuriyeti vb) topladığı askerlerle Almanya'ya karşı savunmaya geçmiştir. Özbekler, 1941 yılında, Sovyetler Birliğini savunmak için Stalin yönetimi tarafından Komünist Parti propagandası ile zorunlu olarak askere alınmış ve cepheye gönderilmişlerdir.

Eldeki belge ve bilgilere göre yaklaşık 1.500.000 Özbek, Nazi Almanya'sı ve destekçileri ile çarpışmak için Doğu Avrupa cephesine gönderilmiştir. 1939 yılında Özbekistan nüfusu 6.500.000 olarak kayda geçmiştir. Özbekistan, neredeyse nüfusunun dörtte birini II. Dünya Savaşı için cepheye göndermiştir. Sovyetler Birliğine bağlı diğer Türkistanlılar gibi Özbekler 22 Haziran 1941 ve 9 Mayıs 1945 yılları arasında Nazi Almanya ile Japonya vb devletlere karşı farklı cephelerde yapılan savaşta milyonlarca Sovyetler Birliği askeri ve halkı hayatını kaybetmiştir.

1945'te savaşın sona erdiğinde yaklaşık yarım milyon Özbek askeri hayatını kaybetmiştir. Esir düşenler, kaybolanlar, cepheye hayatını kaybedenler, dönüş yolunda vefat edenler...

22 Haziran 1941 ve 9 Mayıs 1945 yılları arasında Nazi Almanya ile Japonya vb devletlere karşı farklı cephelerde yapılan savaşta milyonlarca Sovyetler Birliği askeri ve halkı hayatını kaybetmiştir.

II. Dünya Savaşı, Özbek edebiyatında çok geniş ve mühim bir yer tutar. II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliğine bağlı olan Özbekistan, savaşa bizzat katılmış ve cepheye asker göndermiştir. Bugün, hemen her Özbek ailenin evinin duvarında, savaşta hayatını kaybetmiş kişi veya kişilerin fotoğrafı asılıdır. Savaşın getirdiği acı, gözyaşı ve sefaletin Özbek edebiyatına yansımaları, o devrin şair ve yazarlarının eserlerinde görmek mümkündür.

Savaş, yokluk getirmiştir. Savaş acı ve gözyaşı getirmiştir. Savaş çocukları yetim, kadınları dul bırakmıştır. Erkeklerin askere alınması sosyal ve ekonomik hayatı felç ettiği gibi geride kalan çocuk, ana baba ve kadınlar açısından da telafisi mümkün olmayan manevi hasret yaraları açmıştır. Babası cepheye giden çocuklara, durumun vahametini anlatmak, geride kalan yaşlı ninelere, taze gelinlere, ak saçlı analara, yatalak dedelere düşmüştür.

II. Dünya Savaşı yıllarında Zülfiye, Gafur Gulam, Uygun, Maksud Şeyhzade gibi şairlerin vatan konulu ve hissî şiirleri öne çıkar. Vatan sevgisi, millî bağımsızlık mücadelesi gibi hususlarda Aybek'in Mahmut Terabî, Hamit Alimcan'ın Mukannâ, Maksud Şeyhzade'nin Celaleddin Mengüberdi eserleri öne çıkar. 1930-40'lı yıllarda yetişen şair ve yazarlar arasında Aybek, Gafur Gulam, Zülfiye, Hamit Alimcan, Maksud Şeyhzade, Şöhret, Uygun, Kâmil Yaşın, Osman Nasır, Mirtemir, Sabır Abdullah gibi isimler sayılabilir.

Aybek, *Oltin vodiyan shabadalar* (1949) adlı romanında Özbek halkının, II. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden var olma mücadelesini anlatır. *Quyosh qoraymas* (1958), romanında ise II. Dünya Savaşı galibiyetinin yansımalarını edebî üslupla irdeler. *Ulug` yo`l* (1963), romanında Aybek millî duyguların şekillenmesi ve oluşumunu ele almaktadır.

Abdulla Kahhar'ın yazıları dönemin olayları ve toplum ruhuna göre değişmeler gösterir. İkinci Dünya Savaşından sonra yazılan eserlerden Qo'shchinor chiroqlari (1951) romanında halkın birlik ve beraberlik duygusuna dikkat çekilir ve bundan övgüyle bahsedilir. Yazarın Asror bobo, Dardağdan chiqqan qahramon, *Kampirlar sim qoqdi*, *Xotinlar hikoyalari* ve *Oltin yulduz* gibi kıssalarda savaşanların kahramanlık ve mertlikleri, Özbek halkının gayret ve vatanseverlik duyguları etkileyici bir üslupla anlatılmıştır.

Maksud Şeyhzade'nin bilhassa savaş yıllarında yazdığı *Kurash nechun* (1941), *Jang va Qo'shiq* (1942), *Kapitan Gastello* (1941), *Ko'ngil Deydiki* gibi şiir güldesteleri ve *Jaloliddin Manguberdi* (1944) gibi tarihî dramaları halkın savaş karşısındaki azim ve cesaretinin artmasını sağlamıştır.

Siyasî lirizmin en güçlü temsilcilerinden birisi haline gelen Hamid Alimcan'ın şiirlerindeki (Vodiylarni yayov kezganda) vatansever insan İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise *Jangchi Tursun* olarak tanınmış ve sembol haline gelmiştir. Gerek savaş öncesi gerekse savaş sırasında Hamid Alimcan'ın şiirlerindeki kahramanlar Özbek halkının ortak duygusuna tercüman olmuştur.

Özbek şâire Zülfiye, II. Cihan Harbi yıllarında neşredilen *Uni Farhod Der Edilar* (1943), *Hijron Kunlarida* (1944) şiir kitapları, Zülfiye'deki yurt ve millet sevgisini göstermesi açısından önemlidir. *Mening Vatanim*, *Qo'limda qurolu ustimda shinel*, *Bizni kut* gibi şiirler halkın düşman karşısındaki mücadelesini perçinlemiş ve bir dönem dillerden düşmemiştir.

Zülfiye, savaş sonrası dönemde yazılan şiirler ve şiir toplamalarında ise cihan harbinin genel bir değerlendirmesi, kahramanlar ve onların yaşadıkları, örnek davranışlar edebî üslupla ele alınmıştır. Bunlar arasında *Chorjo'y-Qo'ngirot* (1947), *Dalada bir Kun* (1948), *Zootexnik qiz* (1952), *Tong Qo'shig'i* (1953), *Men Tongni kuylayman*, *Yuragimga Yaqin Kishilar* (1958), *Kuylarim Sizga* (1965), *Salom, Sizga erkparvar ellar*, *O'g'lim*, *Sira Bo'lmaydi Urush* gibi şiir ve şiir toplamaları gösterilebilir.

7. İNSAN-TABIAT-AŞK

Edebiyat sözüyle akla ilk gelenlerin başında kuşkusuz sevgi ve aşk vardır. Dünya edebiyatına baktığımız zaman şâir ve yazarların yüreği yufka, insan sevgisi ile dolu, alışılmışın dışında his ve duyuşa sahip insanlar olduğunu görürüz. Özbek edebiyatına baktığımız zaman gelenekten gelen kuvvetli bir lirizm, sevgi ve aşk teması ile karşılaşırız. Bu durum modern Özbek edebiyatının da başlangıcından itibaren var olagelmıştır. Savaş zamanlarında, sömürge devrinde, kıtlıkta, açlıkta hülasa her daim muttasıl surette aşk-sevgi edebiyatta hep olmuştur. Bu bakımdan Özbek edebiyatına baktığımız zaman şâir-yazar ve eser olarak bir sınıflama yapmak mümkün değildir. Hemen hemen her edebî eserde aşk-sevgi vardır. Konusu farklı olan roman-kıssa-hikâye-tiyatro ve benzeri edebiyat mahsullerine dahi az veya çok aşk serpiştirilmiştir.

8. SONUÇ

İslam dini, genel anlamda Türk edebiyatı üzerindeki tesirini Karahanlıların İslam'a geçiş yaptığı dönemde hissettirmeye başlamıştır. Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakâyık vb eserlerde bu açıkça görülmektedir. Devam eden süreçte Harezmi-Kıpçak ve Çağatay edebiyatında da dinî ve tasavvufî öğeler baskın biçimde kendini göstermektedir. Modern Özbek edebiyatı, büyük ölçüde Kuran ve hadis kaynağından beslenen Mümtaz (klasik) Özbek edebiyatının devamı olduğu için aynı durumu kısmen de olsa devam ettirmiştir. Geleneği ve alışkanlığı terk etmek kolay değildir. Gelenekselleşmiş, klasik haline gelen edebî üslup XX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus işgali sonrası, siyasî dönemle birlikte edebî sahada da bir değişim ve dönüşüm söz konusu olmaya başlamıştır. Bu tam anlamı ile bir zihniyet dönüşümü olmasa bile enstrümantal anlamda bir değişim ve farklı edebî türlere yönelişe zemin hazırlamıştır. Medreselerin çağdaş okullara ayak uyduramadığı veya rekabetçi eğitim sisteminde geri kaldığı gibi düşünceler, doğru veya yanlış, Özbek aydınları ve halk arasında genel kabul görmüştür. Kırım Bahçesaray'da neşredilen Tercüman gazetesi ve bu gazetenin kurucusu İsmail Gaspıralı'nın özellikle eğitim alanındaki fikir düşünceleri Özbek münevverleri derinde etkilemiştir. Onun Semerkant ve Buhara'ya yaptığı seferler ve Tercüman gazetesi Özbek aydınlarına ve dolaylı olarak da XIX. yüzyıl sonrası Özbek edebiyatına tesir etmiştir.

Yüzyılın sonundaki siyasal ve sosyal değişimlerle birlikte değişen ve yeni bir gelişim sahasına giren Modern Özbek edebiyatı özellikle Rus işgaline karşı millî ve dinî unsurları daha çok öne çıkarmıştır. Destanlar, tarihî şahıslar, hükümdarlar, vatan için mücadele edenler, şehitler bu dönem edebiyatını besleyen ana kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vatan teması etrafında teşekkül eden bu edebiyatı besleyen diğer bir unsur ise eğitim ve yenilik faaliyetleri olmuştur. Bu kapsamda çeşitli dergi ve gazeteler, eğitim ve fikir yönü ile öne çıkan aydınlar Özbek edebiyatına doğrudan tesir etmişlerdir.

Vatan-kahramanlık-şehitlik ve bunu İslam ile bütünleştiren diğer dinî duygu ve hislerin karşısında duran bir Sovyet baskısı ve propaganda da doğrudan ve dolaylı olarak Özbek edebiyatına tesir etmiştir. Özellikle işgalin hüküm sürdüğü dönemde yazılan ana eserlerde propaganda izleri görmek mümkündür. İslam-molla-tekke-medrese gibi unsurlar bilinçli olarak karalanmış ve bunların aksi kavramlar halka yazarlar ve edebî eserler üzerinden benimsetilmeye çalışılmıştır. Bazı edipler bağımsızlık sonrasında eserlerini yeniden gözden geçirmek sureti ile propaganda izlerini silmeye çalışmışlardır.

İkinci Dünya Savaşı (1939-1945) yıllarında kısmen hafifleyen Sovyet baskısı sırasında daha çok savaş, kahramanlık, vatan sevgisi, şehitlik temalarının öne çıktığı eserler Özbek edebiyatını kaynak olarak beslemiştir.

İkinci Dünya Savaşının etkisi uzun yıllar Özbek edebiyatı üzerinde hissedilmiştir. 1950-1991 yılları arasında yazılan eserlerde sipariş edebî eserler yani Sovyet propagandası yanında gurbet, hasret, özlem, sevgi, aşk, vatan, geçmişe özlem, tarih konuları Özbek edebiyatına kaynaklık etmiştir. Bunlar arasında saymadığımız inanç-din konulu eserler her zaman gizli veya dolaylı olarak ele alınmak zorunda kalmıştır. 1950-1991 arasında edebî ağırlığın tek bir merkez veya temada toplandığı edebî toplamlardan söz etmek zordur.

1991 bağımsızlık sonrası Özbek edebiyatı hızlı bir yükselişe geçmiştir. Hemen her alanda şiir, kıssa, roman, hikâye, tiyatro gibi türlerde edebî eserler okuyucu ile buluşmaya başlamıştır. Serbest ve hür bir ortamda kaleme alınan bu edebî eserler, 2005’li yıllardan sonra tema bakımından daha çok çeşitlenmeye başlamıştır. Psikolojik, ferdî konuları ele alan felsefî, edebiyat eserleri yükselişe geçerken inanç-din eksenli edebiyat serileri de açıktan ve yasaksız biçimde okurla buluşmuştur. Özellikle savaş ve işgal dönemini görmüş-yaşamış şâir ve yazarların eserleri ile o döneme şahit olmamış yeni nesil ediplerin eserlerinin harmanlandığı bir dönem olan müstakillik devri modern Özbek edebiyatında vatan, din, tarihî şahıslar değişmez ana tema ve besleyici kaynaklar olarak devam ederken kişinin iç dünyasını, ferdî duyusu ve hissiyatları, düşünceleri öne çıkaran aşk, felsefe, psikolojik, polisiye ve benzeri konuları ele alan eserler de varlık göstermektedir.

KAYNAKLAR

Alı, Muhammad (2003). *Ulug’ Saltanat*, Toshkent: Sharq Nashriyoti.

Avloniy, Abdulla (2008). *Muxtasar Tarixi Anbiyo va Tarixi Islom*, (Raxmatulla Barakaev), Toshkent: Toshkent Islom Universiteti Nashriyoti.

Davron, Khurshid (1984). *To`marisning Ko`zlari*, Toshkent: Yosh Gvardiya Nashriyoti.

Davron, Khurshid (1991). *Samarqand Xayoli*, Toshkent: Kamalak Nashriyoti.

Davron, Khurshid (1995). *Sohibqiron Nabirasi*, Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.

Davron, Khurshid (1998). *Shahidlar Shohi (Shayx Kubro Tushlari)*, Toshkent: Qatortol-Kamolot Nashriyoti.

Davron, Khurshid (2006). *Bibixonim Qissasi*, Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.

Erşahin, Seyfettin, “Fıtrat’ın Türkistan İçin II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine”, Bilig, Güz 2008, sayı: 47: 21-44.

Fıtrat, (1914). Muhtasar İslam Tarihi, Semerkand, Gazarov matbaası. (Bu eser, Asrar Samad ve arkadaşları tarafından Kiril harfleri ile yayınlanmıştır. Taşkent: Nur Yayınları 1992).

Matjon, Safo- Saryev, Sharofjon (2009). *O’zbek Adabiyoti*, Toshkent.

Mirvaliyev, Sobir (1993). *O’zbek Adiblari*, Toshkent: Fan Nashriyoti.

Molik, Tohir (1998). *Shaytanat I*, Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.

Sultonov, Xayriddin (1993). *Boburning Tushlari*, Toshkent: G’afur G’ulom Nomidagi Adabiyot va San’at Nashriyoti.

Sultonov, Xayriddin (1997). *Boburiynoma-Ma'rifiy Roman*, Toshkent: Sharq Nashriyoti.

Üşenmez, E., “Aybek/Oybek and his Novel of Qutlug Qon (Holy Blood)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, p.2430-2449.

Üşenmez, E., “The jadid (جدید) (Reform) Period of Uzbek Literature (1905-1930) And Crimean Tatar Turkish Ismail Gasprinski’”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 7, S. 4., 2020, s. 2080-2101.

Üşenmez, Emek (2013). *Yeni Özbek Edebiyatı*, Ankara: Akçağ Yayınları.